

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

Педагогика фанлари доктори, профессор
Сафо Матчоновнинг 70 йиллигига бағишланган

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ТАЪЛИМИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

(Илмий-амалий анжумани материаллари)
2017 йил 27 январь

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

Педагогика фанлари доктори, профессор
Сафо Матчоновнинг 70 йиллигига бағишланган

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ТАЪЛИМИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

(Илмий-амалий анжумани материаллари)

2017 йил 27 январь

ТОШКЕНТ-2017

Б.УМУРҚУЛОВ. Оғзаки нутқ ва нутқ ўстириш.....	185
ХОЛБИБИ ҚУРБОНОВА. Она тили таолими олдига кўйилган мақсад ва вазифалар – таълим мазмунига ижтимоий заруриятидир.....	188
И.ТЎЙЧИЕВА. Академик лицей ўқувчиларига фонетика ва унинг услубий жиҳатларини ўргатиш масалалари.....	189
САИДА ИСМАТОВА. Она тили дарсларида тиниш белгилари имлосини ўрганиш.....	190
РАЙИМБЕРДИЕВА ЗУЛФИЯ. Интеллектуал салоҳиятни оширишда ўқув адабиётлари билан ишлаш жараёнининг аҳамияти.....	192
САЙЁРАХОН ҚУРБОНОВА. Тилшунослик масалаларига янгича ёндашувлар хусусида.....	194
Б.Н.ТУРНИЁЗОВ. “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” асарига сўз ясаши хусусида сўз.....	195
Х.Ш.ХАМДАМОВА. Айюб Гуломовнинг кўплик категорияси ҳақидаги қарашлари.....	197
АНВАР ХЎЖАМҚУЛОВ. Ўқувчилар сўз бойлигини оширишда айрим дидактик ўйинларнинг ўрни ва аҳамияти хусусида.....	199
МУТАЛЛИБ ҲАЗРАТҚУЛОВ. Умумий ўрта таълимда тасвирий иншо ёзиш методлари.....	201
З.ҚУРБОНОВ, Д.МАМАТҚУЛОВА. Бошланғич таълимда иншо ёзишга ўргатиш.....	203
М.ВАФОЙЕВА. 2-синф ўқиш китобидаги “Тандир” ривоятида қўлланган ибораларни ўргатиш усуллари.....	206
ЭЛЁР БОЙМАНОВ. Нутқ ўстиришда она тили дарсларининг ўрни.....	208
Д. НОРОВА. Ёшлар маънавиятини шакллантиришда адабий таълимнинг ўрни.....	210
МУБОРАК САТТОРОВА. “Ўзбек тили” фанини ўқитишда талабаларнинг ёзма саводхонлигини ўстириш.....	212
Д. ШАМСИДДИНОВА. Она тили дарсларида ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш усуллари.....	214
ОЛИМБОЙ ЙЕШИМБЕТОВ. Бошланғич таълимни ривожлантиришнинг шакл ва шартлари.....	216
Б.ТУХТАЙЕВА. Ўзбек тили (номиллий гуруҳларда) дарсларида оғзаки нутқ ўстириш йўллари.....	217

ИНТЕГРАЦИЯЛАШГА ОИД ТАЪЛИМ МАЗМУНИ

КЛАРАХОН МАВЛОНОВА. Бадий матн устидаги ишларни она тилидан ўтиладиган мавзулар билан интеграциялашга доир таълим мазмуни.....	219
--	-----

ИНТЕГРАЦИЯЛАШГА ОИД ТАЪЛИМ МАЗМУНИ

БАДИИЙ МАТН УСТИДАГИ ИШЛАРНИ ОНА ТИЛИДАН ЎТИЛАДИГАН МАВЗУЛАР БИЛАН ИНТЕГРАЦИЯЛАШГА ДОИР ТАЪЛИМ МАЗМУНИ

Кларахон Мавлонова,
Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ
катта илмий ходим-изланувчиси

Она тили дарсларида машқ материали сифатида тақдим этилган бадий матнлар ўқувчиларда сўздан, грамматик воситалардан ўринли фойдаланишга доир билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, шу орқали уларнинг нутқ маданиятини ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Фонетика, лексика, морфология, синтаксис бўлимларининг ҳар бирида ана шундай имкониятлар мавжуд. Шуни назарда тутган ҳолда бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикасини яратган машҳур рус методистлари В.И.Водовозов, Д.И.Тихомиров, Ф.И.Буслаев, Н.А.Корф, И.И.Срезневский, К.Д.Ушинский, Н.С.Рождественскийлар тил қоидаларини бадий асарларни ўқиш жараёни билан боғлаш кераклигини асослаганлар [1]. Улар аслида бу босқичда нуқул грамматик қоидаларни эмас, балки асарнинг тил хусусиятларини, тил ходисаларининг бадий вазифасини ўрганиш зарур деган гоёни илгари сурганлар.

Биз 5-6-синфлар бўйича қуйидаги маънони кучайтирувчи морфологик ва синтактик тил ходисаларини ажратдик.

5-синфда ўрганиш мумкин бўлган эмоционал-экспрессив воситалар:

Ўқитувчи маънони кучайтирувчи тил ходисаларини ажратиш мақсадида у ёки бу дарснинг машқ материалларини кўздан кечиради, бадий матннинг тил хусусиятларига аҳамият беради ва уларни она тили дарсларида ўтилаётган мавзулар билан нисбатлайди. Шу тариқа назарий маълумотга қўшимча равишда айтиб ўтилиши мумкин бўлган тил ходисаларини аниқлайди ва дарслар бўйича режалаштиради. Бу ишнинг мураккаб томонлари кўплигини сезган ҳолда муаллимга ёрдам тариқасида 5-9-синфларда она тилидан ўрганиладиган мавзулар доирасида маънони кучайтирувчи морфологик шакллар ва синтактик бирликларни ажратишга ҳаракат қиламиз.

5-синф дастури талабига кўра бу синфда қуйидаги бўлимлар доирасида тил ходисалари ўрганилади: «Синтаксис ва пунктуация», «Мустақил сўзлар», «Ёрдамчи сўзлар», «Ўзақдош сўзлар, қўшма сўзлар, жуфт сўзлар, такрор сўзлар», «Товушлар ва ҳарфлар», «Лексикология».

Кичик насрий ёки шеърий парчанинг оҳанг жиҳатдан ширадорлиги, бунда фонетиканинг ўрни бадий матн устида олиб бориладиган ишларнинг муҳим қирраси саналади. Адиб бадий асар яратишда гапдаги сўзларнинг товуш жиҳатдан ёқимли оҳанг, ширадорлик касб этишига, равон ўқилишига алоҳида аҳамият беради. Чунончи, унли товушлар ўтилаётган дарсларда

ёзувчининг оҳанг жиҳатдан ёқимли сўзларни танлашига, оҳангдошликни юзага келтиришга интилишини аниқ мисоллар асосида кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу ҳолат образ яратишда яққолроқ намоён бўлади. Масалан, илоннинг вишиллашини ифодалаш учун *ш* ундош товуши, арининг виз-виз учишини тасвирлаш учун *з* ундош товуши кўп бўлган сўзлар танланади, гапда (мисрада) тизиб чиқилади. Фонетикани ўрганиш жараёнида ўқув дастури талабларига ва дарслик материалларига қўшимча равишда бадиий матнларда учрашига қараб фоно-график тил ҳодисалари ҳақида амалий йўллар билан маълумот бериб бориш мумкин. М.Йўлдошев, З.Исақов, Ш.Ҳайдаровларнинг «*Badiiy matnning lisoniy tahlili*» номли методик қўлланмасида бадиий матннинг фоно-график хусусиятлари ҳақида қуйидаги фикр келтирилади: «Шеърӣй матнда нутқ товушларининг эстетик имкониятлари тез ва қулай идрок этилади. Чунки шеърда ўзига хос жозибадор оҳанг бўлади. Бу оҳангдорликка товушларни услубий қўллаш натижасида эришилади» [2]. Шеърӣятда асосан аллитерация (ундошлар такрори), ассонанс (унлилар такрори), геминация (ундошларни қаватлаш) каби фонетик усуллардан фойдаланилади [ўша манба; 24-б.]. Насрда унлиларни чўзиш, ундошларни қаватлаш, товушларни такрорлаш, сўзларнинг фонетик қобигини ўзгартириб ёзиш, товуш орттириш ёки товуш тушириш каби фонетик усуллар ёрдамида экспрессивлик таъминланади [ўша манба; 24-б.]. Методик қўлланмада унлиларни ва ундошларни бирдан ортик ёзиш, нотўғри талаффузни ифодалаш, аллитерация, ассонанс каби тил ҳодисалари ҳам мисоллар асосида тушунтирилади [ўша манба; 24–29-б.].

«Синтаксис ва пунктуация» бўлимини ўтиш жараёнида оҳанг, риторик сўроқ гап, риторик ундов гап, риторик ундалма, гапда сўзларнинг ўзгарган тартиби, аниқловчи, ундалманинг ширадорлик нуқтаи назаридан гап мазмуни ва оҳангига таъсири, диалогнинг бадиий матндаги роли ҳақида сўз юритиш мақсадга мувофиқдир.

«Лексикология» бўлими ўқувчиларни кўп маъноли сўзлар, сўзнинг кўчма маънолари, шаклдош сўзлар, уядош сўзлар, маънодош сўзлар, зид маъноли сўзлар, такрорий сўзлар, маънодош сўзларнинг жуфт қўлланиши (бахт-саодат, саъй-ҳаракат ва б.), эскирган сўзлар, иборалар, тасвирий ифодаларнинг бадиий киймат яратиш имкониятлари билан таништириш мумкин. Бу ишлар мустақил сўз туркумларини ўтиш жараёнида образлиликни вужудга келтирувчи лексик воситалар ҳисобига давом эттирилади.

6-синфда ўрганиш мумкин бўлган эмоционал-экспрессив воситалар:

6-синф дастури талабига кўра бу синфда қуйидаги бўлимлар ўрганилади: «Морфологияга кириш», «Сўз таркиби ва қўшимчалар таснифи», «Сўз туркумлари» (феъл, от, сифат, сон, равиш, тақлид сўзлар).

6-синф «*Ona tili*» дарслигидаги [3] назарий маълумотларга шу маълумотлар таркибида қўшимча равишда феълнинг бўлишсиз шакллари (25-дарс), орттирма нисбат ҳосил қилувчи бирдан ортик қўшимчалар қўшилиши (32–33-дарслар), ҳаракат номи, -мок, айниқса, -мак қўшимчаси (36- ва 37-дарслар), ҳозирги ва келаси замон сифатдошлари, -ажак шакли (45-дарс),

равишдош, жуфт ҳолда қўлланадиган равишдошлар (49-дарс), кўмакчи феъллар (52-дарс), -(и)б ёки -ма + й формали равишдош + бўлмоқ феълидан тузилган конструкциялар (52-дарс), равишдош + бўпти (бўлсан) феълидан тузилган конструкциялар (52-дарс), равишдош + кўрмоқ феълнинг буйруқ шаклида тузилган бирикмалар. Бунда кўпинча улар -чи юкламаси билан бирга қўлланиб, инкор маъноси кесатиш йўли билан ифода этилиши (52-дарс), жуфт феъллар; эмас сўзи (61-дарс); жуфт ва такрорий отлар имлоси (88-дарс), отларнинг кичрайтириш ва эркалаш шакллари (111-дарс), жуфт сифатлар ва уларнинг имлоси (121-дарс), такрорий сифатлар ва уларнинг имлоси (122-дарс), сифатларнинг ортгирма даража шакли (айримлари) (126-дарс), жуфт ва такрорий равишлар (153-дарс), ҳолат равишлари (айримлари, айниқса, китобийлари) (156-дарс) ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Ёрдамчи сўзлар ҳам гапнинг ширадорлигини, образлиликни яратишда алоҳида аҳамият касб этади.

Сўзларнинг тузилишига кўра турлари ширадорлик, таъсирчанликни юзага чиқарувчи тасвирий воситалар сирасида алоҳида ўрин тутади. Сўзларнинг жуфт ҳамда такрорий қўлланиши маълум даражада экспрессия билан боғланади.

«От ва унинг маъновий гуруҳлари, луғавий шакллари» мавзуси 6-синфда ўрганиладиган энг катта мавзулардан биридир. Бу ерда қўшимчалар географияси билан танишиш иши давом эттирилади. От туркумига мансуб сўзлар доирасида сўз такрорини ўринли англантиш; ўринсиз сўз такроридан халос этувчи контекстуал синонимлар ҳақида тушунча бериб ўтиш, отларнинг услубий қўлланиш хусусиятларига, услубий бўёқдор сўзларга тўхталиш мумкин.

«Сўз таркиби ва қўшимчалар таснифи» мавзусида оҳангдорликни таъминловчи айрим қўшимчаларга эътибор қаратилади. Масалан, Чўлпоннинг «Гўзал» шеърида -да қўшимчасининг ишлатилиши (Ойдан-да гўзал...) ва бошқалар.

Э.Қиличевнинг «Бадий матннинг морфологик таҳлили» номли тезисида жўналиш келишиги қўшимчалари, учун кўмакчиси мисолида бадий матннинг лингвистик таҳлили ҳақида сўз юритилади. Морфонологик ўзгаришлар ҳақида шундай дейилади: «Бундай қўлланиш шеъриятда ритм ва қофияда жарангдорлик ҳосил қилади: -ға архаик шакли эса ўзак морфема ва аффиксал морфема орасида уйғунлик, оҳангдорлик ва мусиқийликни юзага чиқаради. Бу қўшимча автор нутқида давр руҳини ифодаловчи восита бўлса, персонажлар нутқида эса улар нутқини индивидуаллаштириш учун хизмат қилади. -а, -я, -на шаклида шеъриятда қофия бўғинини тенглаштириш воситаси, персонажлар нутқида эса маҳаллий колорит бериш воситаси бўлади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам грамматик шакллар образ ярата олади, бадийлик ҳосил қилади» [4]. Тилимизда бундай воситалар кўп. Шеъриятда қўшимчаларнинг адабий тилда белгиланган кўринишларидан фаркли, яъни ўтмишда ишлатилган шаклларида қўллаш ҳолатларига кўп дуч келамиз. Масалан, -дин (-дан ўрнига), -тек (-дек ўрнига) ва ҳ.к.

6-синфда грамматик воситаларнинг (от, сифат ва феъл) услубий имкониятларига алоҳида эътибор қаратиш мумкин. Бунда лексик ва грамматик услубий воситаларнинг сўзлашув нутқида ва бадиий асарларда ишлатилиши кўрсатилиши, ўқувчиларда услубий бўёқли сўзларни фарқлай олиш уқуви ҳосил қилиниши керак.

«Феъл» мавзусини ўрганиш жараёнида адабий матнлар орқали феълнинг нутқда қай тарзда ишлатилиши, ифода имкониятлари билан танишилади. Масалан, замон шаклларининг бир замон ўрнида бошқа замон ифодалаш, услубий бўёққа эга бўлиши кўрсатилади. Умуман олганда, «Феъл» мавзуси тил ходисаларига бой саналади. Айниқса, кўмакчи феълли бирикувларнинг маъно қирралари кўп.

«Сифат» мавзуси образлилик нуктаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади. Қарама-қарши маъноли сифатларнинг мақол яратишдаги ўрни, жумланинг таъсирчанлигини оширишдаги аҳамияти кўрсатилади. «Сонлар» мавзусида чама сонлар алоҳида мавқега эга. «Равишлар» мавзусида ҳолат, даража-микдор равишларга эътибор қаратилади. «Тақлид сўзлар» сўзнинг реал воқелик билан боғланишини кучайтиради, образлиликни оширади.

Р.И.Альбеткова таъкидлаганидек, сўз ишлатиш маҳорати билан танишиш ўқувчиларни «Она тилининг гўзаллигини англаш, унинг ҳар қандай фикрни, ҳар қандай туйғуни ифодалашдаги битмас-туганмас имкониятларини билишга ёрдам беради. Кўриш ва англашгина эмас, балки тил бойлигидан ўз нутқида фаол фойдаланишга ҳам кўмаклашади» [5].

Бадиий асар ўқувчини инсон руҳияти оламига олиб киради, ана шу руҳиятни сўз ва грамматик воситалар ёрдамида ўзгаларга етказиш маҳорати билан таништиради. Ана шу жараёнда мустақил фикрлаш, ҳис этиш ва яратишга ўрганиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Саломатина Л.С. Методические подходы к работе с текстом на занятиях родным языком: Опыт XIX века // Начальная школа. – № 1. – С. 11–17.
2. Yo'ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili: Metodik qo'llanma / Mas'ul muharrir N.M.Mahmudov. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. 23-6.
3. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun/ N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. – T.: Tasvir, 2013. – 208 b.
4. Таълим бўғинларида она тили ўқитиш мазмунини янгилаш асослари. ЎТДА 2-йигини тезислари. – Қарши, 1993. 60-б.
5. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 5 класс». – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2001. – С.17.

FANLARARO ALOQADORLIKDA TALABALAR YOZMA NUTQINI O'STIRISH YO'LLARI

N.Qurbonov (NavDPI)

Talabalarning yozma nutqini o'stirishda fanga bo'lgan qiziqishi, o'qishga bo'lgan ijobiy munosabati o'z-o'zidan tug'iladigan hodisa emas. U birinchi kursdan